

DEBATA O TOTALITARISMU A MODERNÍ ČESKÉ POLITICE¹

STANISLAV BALÍK, JAN HOLZER

Jeden z autorů této kapitoly kdysi uvažoval o zpracování tématu mimodemokratických tradic moderní české politiky. Přídavné jméno „mimodemokratický“ přitom mělo avizovat soustředění se nikoli pouze na transparentně nedemokratická období, tedy na „klasických“ dlouhých pět dekad (1938–1989) čtyř režimů – druhorepublikového autoritativního, protektorátního nacionálně-socialistického, pretotalitního třetirepublikového a konečně komunistického, resp. internacionálně socialistického (a všech jeho proměn). Mělo se jednat o zachycení všech s demokracií se míjejících tendencí a trendů a systémových i technických aspektů opouštějících, ať již vědomě, či nikoli, v moderní české/československé politice pole demokratické praxe (viděno politologicky, tedy teoreticky).

Námět byl nicméně svého času odložen. A určitou roli v tom sehrála dozajista i skutečnost, že se obecně téma nedemokratických režimů začalo jevit jako odcházející ze scény, jako ztrácející svůj badatelský potenciál, jednoduše napsáno: jako téma minulosti.² Projevovalo se to v posledních patnácti letech výrazně paradigmaticky, v proměnách teorie nedemokratických režimů, např. v „objevu“ kategorie hybridních režimů a především v soustředění se na pády nedemokracií a vzestupu teorie demokratizace. Tento trend se ovšem jevil zřejmým

1 Tento text nebyl zpracován v rámci žádného grantového projektu, nýbrž byl v létě 2013 psán z potěchy obou autorů a snad též i osoby, jíž je celá kniha dedikována.

2 Za poslední vzepětí lze považovat vydání *Černé knihy komunismu*.

i z hlediska didaktického, kupříkladu sylaby univerzitních předmětů věnovaných nedemokratiím a tzv. tranzitologii se stále více posouvaly k „historizujícím“ přístupům, vzato pramenně, obsahově i metodologicky. A když si politologové zabývající se nedemokratiemi začali přidávat pod svoje texty přídomek „a historik“, zdálo se vše zcela jasné.

Ne všechny politické vědce nicméně postihlo takové okouzlení demokratickou budoucností politiky ve světě. A vývoj posledních let jak na evropském kontinentu, tak i v jiných areálech dává tušit, že proměnlivost nedemokratických (či možná šířeji, jak bylo na začátku tohoto textu avizováno, „mimodemokratických“) forem vládnutí a jejich adaptabilita na současné podmínky jsou nadále přinejmenším pozoruhodné, pokud ne mimořádné. České realie přitom vůbec nemusejí patřit k těm méně zajímavým, konkurence neschopným.

I u Miroslava Nováka, k jehož počtě tento text vychází, představovala a představuje tematika nedemokratií, a to v různých podobách a obměnách, jeden z klíčových odborných a publikačních zájmů. V jedné z těchto podob jde o soustředění se na osobu Raymonda Arona, badatele, jenž za sebou nechal na poli výzkumu jak nedemokratických režimů, tak (a možná především) jejich rozporuplné politické reflexe neopomenutelnou stopu (srov. Novák 2007). V jiné podobě jde o debatu o podobnosti/rozdílnosti obou hlavních podob evropského totalitarismu 20. století – nacionálního a internacionálního socialismu (srov. Novák 2002).

Český, resp. v některých aspektech československý rozměr této debaty se přitom jak před rokem 1989, tak i krátce po něm, přirozeně vždy v jiných konturách, jevil být navýsost zjevným a významným. Nicméně již tuto starší, svým způsobem historickou fázi diskuse autoři v jednom ze svých společných starších textů označili z řady dobrých důvodů za „zvláštní“.³ A záhy, a jistě dříve, nežli bylo předpokládáno, tuto debatu postihla výše popsaná obecná tendence nejprve „zakademičtění“ a vytracení se výraznějších praktických implikací do debat celospolečenských a následně i tendence zjevné ztráty vědecké relevance a pocitu naléhavosti.⁴ Vždyť koho by (kromě několika málo, od reality prý vzdálených katederních badatelů) zajímaly spory o střetávání se ideologií a mentalit, o výhodách a nevýhodách použití mobilizačních a depolitizačních praktik či o proměnách omezování politického pluralismu?

Miroslava Nováka si autoři dovoluují k těmto „výstředně konzervativním“ autorům přiřadit; a míní to jako poklonu. Přičemž konzervatismem zde mají na mysli nepodléhání módním vlivům a schopnost ocenit hodnotu klasických témat i pro hodnocení současného politického dění; které ne vždy potřebuje či vyžaduje, jak si pohříchu myslí nezanedbatelná část politologické obce, být

3 Srov. Balík, Holzer (2005). Tedy text formulující jednotlivé aspekty této „zvláštnosti“ na základě porovnání přístupů V. Čermáka, R. Preisnera a M. Reimana.

4 Jednou z výjimek bylo monotematické číslo časopisu *Soudobé dějiny* (2009).

pojímáno stále novými a novými koncepcemi a zpracováváno metodologicky novátorskými, maximálně ekvilibriálními postupy. Lze to napsat i takto: Miroslav Novák jako jeden z mála českých politologů umně propojuje badatelský zájem o klasické politologické teorie a cosi jako „politologický dějepis“ s výzkumy aktuálních politických procesů, metodologicky pojímanými standardním instrumentáři. Pokud se tedy mezi texty jím publikovanými, řekněme v posledních deseti patnácti letech, nenajdou práce s přímým tematickým zaměřením na teorii nedemokracie ve vztahu k moderní české politice, vůbec to neznamena, že tento syžet chybí v centru jeho pozornosti. Jako by úvahy o demokratickém vládnutí a jeho možnostech i limitech mohly ignorovat témata jak nedemokratické minulosti, tak mimodemokratických rizik současnosti; připomeňme v této souvislosti za jiné jeho text *Je konsenzuální „model“ demokracie nejlepší?* publikovaný v Sociologickém časopisu (Novák 1998a, 1998b).

V tomto kontextu pak Miroslav Novák rozhodně nepatří k autorům, kteří by měli být překvapeni tím, s jakou razancí se do českého veřejného prostoru vrátilo jedno konkrétní téma – totiž debata o totalitarismu. Debata na jedné straně zdánlivě čistě teoreticky se soustřeďující na vlastní pojem a možnosti jeho použití, ale zároveň debata o výsostně politických souvislostech a rizikových důsledcích různých typů jednání různých typů aktérů jak v konkrétních nedemokratických érách, tak v konturách formálně demokratické praxe. Obě tyto stránky této tuzemské debaty by chtěl následující text reflektovat a vyjádřit se k nim. Je přitom sice možné je od sebe separovat, ale autorům se to nejeví ani účelné, ani žádoucí.

Jinak řečeno, záměrem tohoto textu je formulace několika poznámek k aktuálním tuzemským debatám o klasifikování politických režimů v české/československé politice po roce 1938 při soustředění se na komunistickou éru. Dlouho neřešené otázky, jež vypluly na povrch především v diskusích ohledně Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR), a na ně nabízené odpovědi totiž dle mínění obou autorů říkají mnohé i o ryze současném nastavení české politické scény, umožňují evaluaci jednání jejich jednotlivých aktérů a, v neposlední řadě, mají vliv na perspektivu české demokracie, ba vzletněji napsáno na její budoucnost.

Změna politického režimu v roce 1989 s sebou přirozeně přinesla debatu o *ancien régime*, jako koneckonců všechny změny politických režimů od oné proslavené francouzské změny z roku 1789. Soustředila se přitom do ní nemalá část nejistot o zdrojích a podobách legitimacy režimu nového, polistopadového.⁵ Ten

5 V tomto smyslu je z hlediska kontinuity zajímavé, že se nevžilo její „očíslování“; byla by čtvrtá československá (s ignorováním komunistické verze), či pátá československá? A takto vzato, máme vlastně nyní první českou republiku?

přirozeně mohl být budován čistě na negaci komunistické etapy (věru, nebyla by to první „negativní“ strategie v dějinách české/československé politiky), ale přinejmenším část nových elit si uvědomovala, že konzolidovaná demokracie bude vyžadovat dlouhodoběji platné legitimační zázemí. Co se jím však mělo stát? A jakou úlohu v něm mohlo (mělo) hrát hodnocení (typologizace, oškatulkování, oceňování) českého/československého komunismu?

Příslušná debata na sebe přirozeně vzala rozličné podoby, měla rovinu jak čistě akademickou, tak i celospolečenskou. Ale především – protože probíhala již ve svobodných poměrech a nebyla limitována vnějšími mantinely – stala se debatou výsostně politickou, což znamenalo, že se příslušná témata stala předmětem ideologických svárů, mezistranických půtek, (před)volebního boje, parlamentních rozprav a finálně i normotvorných procesů. Jedním z jejích charakteristických znaků se přitom stal spor o pojem totalitarismus, resp. konkrétněji o jeho použití v zákoně a v názvech státních institucí. Kdy se vlastně termín totalitarismus, resp. odsouzení té části komunistické minulosti, jež byla označena jako totalitní, do českého práva dostal? A co by znamenalo jeho opuštění?

Zaměříme-li se nyní právě na ty výstupy, jež na sebe nakonec vzaly podobu zákonných norem, pak jako první ze zákonů posuzujících komunismus jako celek byl Federálním shromážděním ČSFR přijat zákon č. 480/1991 Sb. o době nesvobody ze dne 13. listopadu 1991. Je stručný, z hlediska našeho tématu obsahuje především větu: „V letech 1948 až 1989 komunistický režim porušoval lidská práva i své vlastní zákony.“ Obecně se jedná o vyložene deklaratorní normu, jež prostě konstatuje, že právní akty přijaté v uvedené době se ruší jen tehdy, stanoví-li tak zvláštní zákony. O totalitarismu se zde nehovoří, stejně jako o opovržením režimu či jeho představitelů.

Důležitější krok na cestě ohodnocení komunistického dědictví představoval zákon č. 451/1991 Sb. (proslulý tzv. lustrační zákon), kterým se stanovují některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích. Zákon definuje zvláštní předpoklady pro výkon funkcí především v orgánech státní správy, armádě, kanceláři prezidenta, kanceláři Parlamentu ČR, úřadu vlády, kancelářích Ústavního a Nejvyššího soudu ČR, prezidiu Akademie věd, Českém rozhlase, České televizi a České tiskové kanceláři (ČTK). Ve státních podnicích, státních organizacích a podnikatelských subjektech, v nichž má stát většinový podíl, v Českých drahách, ve státních fondech, státních peněžních ústavech a České národní bance byly tyto podmínky vztaženy na funkce vedoucího organizace a vedoucí pracovníky v jeho přímé řídicí působnosti. Např. na univerzitách se těmito funkcemi rozumí funkce volených akademických funkcionářů a funkce schvalované akademickým senátem. Zákon rovněž stanovil další podmínky pro některé justiční funkce. Předpokladem pro výkon zmíněných funkcí je v každém případě skutečnost, že občan nebyl v období od 25. února 1948 do 17. listopadu 1989 příslušníkem Státní bezpeč-

nosti (StB); rezidentem, agentem, držitelem propůjčeného bytu, držitelem konspiračního bytu, informátorem či ideovým spolupracovníkem StB; tajemníkem orgánu Komunistické strany Československa (KSČ) či Komunistické strany Slovenska (KSS) od okresního výboru výše, členem předsednictva těchto a dalších výborů s výjimkou těch, kdo funkce zastávali pouze v období od 1. ledna 1968 do 1. května 1969; pracovníkem aparátu právě uvedených orgánů na úseku politického řízení Sboru národní bezpečnosti (SNB); Lidových milicí; členem akčních výborů Národní fronty, prověřkových komisí po únoru 1948 či po srpnu 1968; studentem, vědeckým aspirantem či účastníkem kurzů na politických vysokých školách v SSSR. Zákon rovněž stanovil podmínky pro výkon funkcí v bezpečnostních složkách (srov. zákon č. 451/1991 Sb.).

Tato mnohokrát komentovaná a snad ještě častěji napadaná norma měla původně platit pouze do konce roku 1996; její platnost byla nicméně novelou č. 254/1995 Sb. prodloužena do konce roku 2000 a nakonec zákonem č. 422/2000 Sb. se časové omezení zrušilo zcela. Na zákon bylo útočeno fakticky od okamžiku jeho vzniku, a to z nejrůznějších stran – od osob postižených a z jim ideově blízkých kruhů, ale také např. od tehdejšího prezidenta Václava Havla. Zákon přitom neměl ani tak deklaratorní a normativní ambice, spíše se snažil zabezpečit, aby veřejná sféra nebyla infiltrována někdejšími prominenty komunistického režimu. Přesto jeho symbolický význam bezesporu nebyl zanedbatelný, navíc byl jeho odpůrci nadsazován.

Ani ve snad nejznámějším zákoně vztahujícím se ke komunistické minulosti (č. 198/1993 Sb. o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu) se termín totalitarismus ještě nevyskytuje. Nicméně právě tento zákon představuje ústřední bod, od něž se odvíjí kritika vstupu veřejné moci na půdu interpretace historie; již v něm je de facto zakotveno to, co se později pouze doplnilo adjektivem totalitní.⁶ Již zde se např. nerozlišují jednotlivé fáze komunistického režimu (nevyvíňují se kupříkladu rozmanitými legendami opředená 60. léta, vrcholící prvními osmi měsíci roku osmašedesátého), když se konstatuje, že „Komunistická strana Československa, její vedení i členové jsou odpovědní za způsob vlády v naší zemi v letech 1948–1989, a to zejména za programové ničení tradičních hodnot evropské civilizace, za vědomé porušování lidských práv a svobod, za morální a hospodářský úpadek provázený justičními zločiny a terorem proti nositelům odlišných názorů, nahrazením fungujícího tržního hospodářství direktivním řízením, destrukcí tradičních principů vlastnického práva, zneužíváním výchovy, vzdělávání, vědy a kultury k politickým a ideologickým účelům, bezohledným ničením přírody“ (zákon č. 198/1993 Sb.). Zákon rozsáhle vyjmenovává zavrženímhodné skutečnosti (např. upírání jakékoli možnosti svobodného vyjádření politické vůle, nucení veřejně vyslovovat svůj souhlas i s tím, co občané považovali za lež nebo zločin, porušování základních

6 Kritika zákona o ÚSTR je tak fakticky kritikou zákona č. 198/1993 Sb.

zásad demokratického právního státu, rozsáhlé perzekuce, beztrestné páchaní zločinů a neoprávněné výhody těm, kteří se na nich podíleli apod.), přičemž právě z těchto důvodů prohlásil zákonodárce „[...] režim založený na komunistické ideologii, který rozhodoval o řízení státu a osudech občanů v Československu od 25. února 1948 do 17. listopadu 1989 [...]“ (zákon č. 198/1993 Sb.) za zločinný, nelegitimní a zavrženíhodný. Stejnými přívlasky obdařil KSČ, stejně jako další organizace založené na její ideologii.

A naopak, odpor a odboj proti komunistickému režimu byl dle tohoto zákona legitimní, spravedlivý, morálně oprávněný a hodný úcty – každý, kdo byl komunistickým režimem nespravedlivě postižen a perzekuován a nepodílel se přitom na jeho chodu, si zaslouží účast a morální zadostiučinění (vše srov. zákon č. 198/1993 Sb.). Další známé zákony, příp. aktuální debata o vlastní náplni práce Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR) jsou již, jak bylo naznačeno, jen derivacemi právě uvedeného.

Od poloviny první dekády 21. století se naznačené debaty mohly přeorientoval, bylo nastoleno téma vzniku státní instituce, jež by jako svou hlavní náplň měla zkoumání totalitního charakteru československého komunistického režimu, a to především na základě studia archivních materiálů, jejichž autorem byla StB. Již v prvním senátním návrhu zákona o Ústavu paměti národa (ano, tak se měl ústav podle vzorů okolních zemí původně jmenovat) z listopadu 2005 byl termín totalitarismus (jakkoli pouze v preambuli a v důvodové zprávě) hojně používán (srov. senátní návrh zákona o Ústavu paměti národa a změně některých dalších zákonů 2005), do vlastního textu zákona byl tento pojem zapracován v průběhu senátního schvalování návrhu. Zákon byl Poslaneckou sněmovnou Parlamentu České republiky schválen v květnu 2007, Senátem pak v červnu 2007, kdy jej také podepsal prezident Václav Klaus. Zákon č. 181/2007 Sb. o Ústavu pro studium totalitních režimů⁷ a o Archivu bezpečnostních složek vstoupil v platnost 1. srpna 2007 (k podrobné chronologii vzniku blíže viz Chronologie vzniku Ústavu pro studium totalitních režimů a Archivu bezpečnostních složek).

Klíčovou kontroverzí se přitom takřka okamžitě stalo sousloví „období komunistické totalitní moci“ – veškeré spory se vedou vlastně právě o ně. S tímtož terminologickým vymezením pak navíc pracuje nejnovější zákonný příspěvek k procesu vyrovnávání se s komunistickou minulostí – zákon č. 262/2011 Sb. o účastnících odboje a odporu proti komunismu.⁸ V čem je ale jádro tohoto sporu?

* * *

7 Tuto změnu názvu mimochodem navrhla v rámci schvalování zákona poslankyně Strany zelených Kateřina Jacques. Viz Pozměňovací a jiné návrhy k senátnímu návrhu na vydání zákona o Ústavu paměti národa a o změně některých zákonů, s. 30.

8 Zvláštní kategorií, jež zůstává stranou pozornosti tohoto textu, pak byly zákonné normy upravující rehabilitace nespravedlivě odsouzených a jinak perzekuovaných, majetkové restituce či odškodňování nej-různějších skupin obětí.

Zmíněným normám (a především zákonu o ÚSTR) jejich odpůrci především vytýkají, že jsou normativní, že předem stanovují náhled na svět. Ano, s tím lze souhlasit, v jejich případě jde o skutečné normy, které říkají, jaké jednání je hodné opovržení a které je hodné úcty. Nejsou to, zcela zjevně a nesporně, pozitivistické texty, jež určují technické parametry lhostejno jakého jevu.

Tato kritika je ovšem, opět zcela zjevně a nesporně, vedena rovněž z normativních pozic – tedy vlastně, že nevádí to, že text zákonů je normativní, ale *jak* je normativní. Problém má spočívat především v tom, že termín totalitarismus je obecně automaticky ztotožňován se zlem, resp. s naprostým opovržením; což mimochodem umožňuje úvahu, že naopak cokoli netotalitního by mělo právo na vyvinění. Podobné uvažování může být, kupodivu, ale logicky, zastoupeno na obou stranách sporu, jak u zastánců důsledného užívání termínu totalitarismus pro českou/československou realitu druhé poloviny 20. století, tak u jeho odpůrců. První mohou mít pocit, že nebude-li komunistický režim důsledně označován přívlaskem totalitní, budou zneváženy jeho oběti – oběti na životě, na zdraví, mládí či majetku – že bude osudově relativizován normativní základ lidské civilizace. Druzí, tedy odpůrci totalitní klasifikace komunistického Československa, pak nezřídka tuto klasifikaci odmítají právě ze zmíněného důvodu, kdy se snaží relativizovat výše uvedené oběti, kdy mají pocit, že termín totalitarismus naopak znevažuje soudobý pozitivní rozvoj země, že např. ignoruje rozvoj sociálních práv občanů v čele s právem na práci apod. Není proto v tomto ohledu překvapivé, že právě tímto směrem jdou návrhy na redefinici badatelské práce ÚSTR, jež by se prý neměl soustředit pouze na zákonem stanovené okruhy, ale jehož tematický badatelský rejstřík by se měl zásadně rozšířit. Otevřeně to zformuloval Michal Uhl, člen Rady ÚSTR, v jednom novinovém rozhovoru: „Do této chvíle platilo, že ústav zkoumá ono zlo, útrapy minulého režimu. A já si myslím, že je potřeba zkoumat období minulého režimu v celé jeho šíři. Jedině pochopení celé společnosti nám umožní se z naší minulosti skutečně poučit. Viz případ jedné publikace, která popisuje Slovensko v 50. letech, kde autor popisuje, že pro Slováky znamenala 50. léta také zuby a autobus. Zkrátka dostupná zdravotní péče a infrastruktura. Nechci to obhajovat, je to však pro mě důležitá informace o tom, proč se režim nezhroutil dřív. [...] Nezkoumá se například postavení ženy ve společnosti, chybí například dobrá publikace o ženách za normalizace. Postavení ženy v rodině, postavení ženy v rezistenci apod.“ (Respekt 2013).

Jenže takto jasně separované (alespoň na první pohled) pozice v popisovaném sporu se při bližším zkoumání zkomplikují a zneprůhlední. Zdrojem těchto komplikací je např. tematicky příslušný akademický diskurz. V debatě o českém komunistickém totalitarismu se totiž svým způsobem např. replikuje střet primordialistů a modernistů, jeden z určujících odborných sporů druhé poloviny 20. století mezi společenskými vědci nejrůznějších oborů týkající se teorie nedemokratických režimů. Jeho podstatou byl (a stále je) spor o historicitu totalitarismu. Význam-

ná skupina především filozofů a historiků (Edward Hallett Carr, Karl Raimund Popper, Jacob L. Talmon a další, v českých zemích především Vladimír Čermák a Rio Preisner) tvrdila, že totalitarismus plyne z lidské přirozenosti a že tedy jde o rys imanentní lidské povaze od počátku dějin. Proto se s režimy naplňujícími charakteristiky totalitarismu můžeme setkat v průběhu celé historie. Dle této koncepce lze nalézt totalitní prvky již ve starověké Spartě, v éře středověké (klasicky španělské) inkvizice, ve veřejném životě některých středověkých měst (Kalvínova Ženeva). Modelovým příkladem je pak jakobínská Francie, ono rozhraní dějin předmoderních a moderních. Společným rysem má být snaha soudobých vládců o úplné potlačení lidské svobody, o podchycení lidských bytostí v jejich totalitě – tedy úplnosti, o podřízení jejich konání i myšlení. Totalitarismus je dle tohoto názoru nedílnou (jedním dechem dodejme horší) částí lidské existence.

Základní námitka naopak zpochybňující historicitu totalitarismu tvrdí, že společenské a především technické podmínky neumožňovaly historickým tyránům ovládat ani soudobé společnosti, ani jednotlivce skutečně úplně, byť jim k tomu vůle a chuť zřejmě nescházela. Takto argumentující skupina badatelů (Hannah Arendt, Giovanni Sartori, Juan José Linz) v současném sociovědním diskurzu jednoznačně převažující, dává přednost náhledu, že totalitarismus je výlučným produktem moderní společnosti, konkrétně jejího zmasovění. Až masová společnost postrádá přirozené vnitřní vazby, její členové žijí izolované, a nikoli primárně komunitně definované životy. A pouze v takovéto společnosti tak vládcové mohou získat skutečně absolutní moc, přirozeně za pomoci potřebných (a totiž nových, moderních, do té doby neexistujících) technologických nástrojů, a tu pak použít k naprostému ovládnutí celé společnosti a každého jejího člena. Pouze v (post)moderním světě disponují vládcové s totalitními choutkami a technickými nástroji, které jim umožňují splnit si vlastní sen, totiž proniknout do osobního, intimního života člověka a dělat si nárok (vynutit si ho) na jeho plnou loajalitu.

Modernistická argumentace ohledně dřívější nedostatečnosti a nedokonalosti byla ovšem využita i kritiky samotného konceptu totalitarismu, kteří se neváhali ptát, kde se v něm bere ona síla, která nakonec vede k jeho svržení (není-li, výjimečně, poražen zvnějšku). V zásadě jde o dotažení argumentu ohledně (ne)možnosti ovládnout člověka v jeho úplnosti, kdy je podotýkáno, že i za Lenina, Stalina či Hitlera existovaly v příslušných politických režimech ostrůvky odporu, ať již skupinové či individuální, a že tedy nelze mluvit o naprostém podřízení společnosti (srov. např. Ballestrem 1992: 45–46; Svátek 1993: 48–49). Námitka zastánců modernistického přístupu tak spočívá v poukázání na skutečnost, že teorie totalitarismu pracuje s tímto termínem jako s ideálním typem, jedním ze dvou pólů možného uspořádání společnosti. Těmto pólům se přitom realita pouze (více či méně) přibližuje.

Vztáhneme-li tyto poznámky na spor o režimní charakter komunistického Československa, pak se zdá, že platí, že ti, kdo se vehementně zastávají termí-

nu totalitarismus pro celou etapu československé komunistické vlády, většinou stojí (pravděpodobně nevědomě, ale to je víceméně jedno) na primordialistických pozicích. A to tím, že ztotožňují totalitarismus s Platonem identifikovanou „touhou po krvi“ (srov. Čermák 1992: 158) či „s hladem po lidské duši“. Tyto názorové pozice přirozeně nesměřují k systémovému zachycení podstaty daných režimů a nemají moc co dočinění s klasifikací režimních typů. Debata o míře ideologické indoktrinace či totálnosti politické mobilizace jsou pro ně nezajímavé. A ano, nazíráno tímto úhlem pohledu, v Československu byl instalován totalitní režim, jak se ještě v 80. letech (i později) domníval Rio Preisner: „Totalitarismus – to je označení pro proces dialektické konkretizace permanentně ničivými, anihilujícími akty negace ‚banální‘ skutečnosti světa a člověka v něm“ (Hvízdala 2013: 246). Z tohoto úhlu přístupu k práci s termínem totalitarismus je pak zcela pochopitelné např. stanovisko kardinála Miloslava Vlká, který vhodnost užívání slova totalitarismus pro celé období komunistického Československa obhajuje tím, že přece on, katolický kněz, se musel v době normalizace nedobrovolně živit umýváním oken.

S těmi, kdo označení totalitarismus pro komunistické Československo naopak odmítají, to je poněkud složitější. Přidržíme-li se modernistického přístupu, vidíme, že totalitarismus má především charakter režimního typu (srov. Friedrich, Brzezinski 1956) a rozhodně neříká, že jakýkoli netotalitní režim „nemůže být hoden opovržení“. Tito odpůrci pak kritizují použití konkrétního typu režimního uspořádání a říkají, že termín totalitarismus nemůže být rozhodně používán pro celé období, maximálně pro jeho začátek, dále že je na místě např. termín posttotalitarismus nebo kvazitotalitarismus. Mohou přitom argumentovat nedostatečným naplněním totalitních kritérií. A nemusí jít nutně jen o ty, kteří chápou totalitarismus jako pouze ideální typ. Tito odpůrci používání pojmu totalitarismus pro československou verzi komunismu se tak vlastně ztotožňují s linzovskou skepsí ohledně míry totalitarismu v lidově-demokratických státech střední a východní Evropy (a tedy označují první komunistická československá léta maximálně jako kvazitotalitní).

Případně ovšem může jít ještě o jiné „neprimordialistické“ odpůrce – o ty, kteří nevěří termínu totalitarismus jako takovému. A že jich je opravdu mnoho. A konečně jednou z možných motivací odmítání pojmu je pak úplná relativizace antisvobodného a antidemokratického charakteru režimu, resp. odmítání vůbec důležitosti demokratických charakteristik pro posuzování režimu. Shrnuto, tyto mimoběžné postoje lze jen stěží smířit, a to i mezi těmi, kteří s používáním termínu totalitarismus nemají problém.

* * *

Neštěstím současné české debaty je, nakolik se soustředila na symbolický rozměr termínu totalitarismus. Jeho zastánci mají pocit, že kapitulují-li před jeho užíváním pro celé čtyřicetiletí, pak fatálně selhali a prohráli. Stejně tak jeho

odpůrci se mnohdy zjevně domnívají, že nebude-li komunistický režim označován jako totalitní, jsou ony čtyři dekády plošně rehabilitovány jakožto legitimní součást českých dějin. Do značné míry jde, zdá se nám, o pokračování sporu o smysl českých dějin. Byla léta 1948–1989 jenom jakýmsi nesmyslným vychýlením běhu českých dějin, nebo se naopak jedná o jeho logickou (někdo by řekl dialekticky nutnou) součást, ba o naplnění některých z jeho výrazných charakteristik? K tomu všemu míří spor o český komunistický totalitarismus, přičemž účastníci tohoto sporu si toho jsou, předpokládáme, docela dobře vědomi.

Jenže zároveň platí, že zastánci i odpůrci totalitní dedikace argumentují zkratkovitě. Zastánci se mylně soustřeďují pouze na lidskou svobodu a důstojnost, ale proti těm přece nemusí být (resp. zcela jasně není) pouze totalitarismus. Skvěle to lze ilustrovat na linzovském typu sultanistických režimů, režimů jakoby exotických (J. J. Linz sem řadí např. Haiti za vlády Françoise Duvaliera, Dominikánskou republiku za Rafaela Trujilla, Středoafričskou republiku (pak císařství) za Jeana-Bédela Bokassy, Filipíny za Ferdinanda Marcose či Írán v éře dynastie Pahlaví; občas sem bývá přiřazována i kimovská Severní Korea, jež bývá jinak označována jako jeden z mála současných příkladů totalitarismů), ovšem skutečně jen zdánlivě. Především jde o kategorii stojící mimo dvě hlavní formy nedemokratického politického uspořádání – totalitní a autoritativní. Sultanistické režimy se kromě jiných charakteristik (např. ekonomický a společensky omezený pluralismus sice existuje, ale je předmětem nepředvídatelných a neomezených intervencí ze strany vládců; extrémní glorifikace vládců; splývání soukromé a veřejné oblasti; vysoce personalizované, často silně dynastické tendence v oblasti vůdcovství atd.) vyznačují především tím, že moc vládců – „sultána“ – není omezena ani funkčně, ani prostorově a že neexistuje vláda zákona (srov. Linz 2000: 151–155; Merkel 1999: 56; Balík, Kubát 2012: 84). Shrnuto, sultanismy vždy představovaly příklad extrémně nesvobodných, neliberálních politických uspořádání, a přesto uspořádání netotalitních.

Z hlediska pozice odpůrců totalitarismu je pak obdobně zkratkovitá argumentace, jež se odvolává na pozitivní projevy komunismu: rozvoj průmyslu či zdravotní péče, právo na práci, radikální proměna role ženy apod. S podobnými kvalitami se ovšem setkáváme i jinde, např. v Hitlerově nacistickém Německu, což neznemožňuje jeho totalitní klasifikaci, resp. jeho opovržením hodnost. Plus není přitom nutno odvolávat se na debatu o srovnatelnosti internacionálního a nacionálního socialismu.

* * *

A tak tedy, Československo let 1948–1989 v určitém přístupu jako totalitní nazvat můžeme, v jiném nikoli. To, že byl tento termín použit v zákonech, neznamená, že tím byl předepsán jediný správný názor. I kdyby v nich použit nebyl, nic by se nezměnilo, jak jsme ostatně ukázali na zákonu č. 198/1993 Sb., který

s ním vůbec nepracuje, a přesto jasně deklaruje soudobý postoj jeho navrhovatelů vůči charakteru a podstatě komunistického režimu.

Spíše stojí za to si uvědomit, jak nešťastná je snaha argumentovat v primárně politickém sporu stanovisky (a termíny) sociálních věd. Tyto vědy totiž nejsou a nemají být arbitrem čistě politických sporů. Fakticky jde o střet výsostně politických hodnot neřešitelný odbornou disputací.⁹ A nic na tom nemění ani skutečnost, že předmětem sporu je pojem převzatý z akademického prostředí. Taková situace vůbec není nová, obdobných, politikou převzatých a používaných (ale také zneužívaných) slov, jež mají své přesné (alespoň občas) akademické vymezení, je celá řada. Koneckonců, jak bylo alespoň letmo naznačeno výše, i v akademické obci se náhledy na termín totalitarismus několikrát proměnily – od jeho nekritického přijímání, přes debaty o jeho oprávněnosti až po jeho obdobně nekritické zavržení, což potvrzuje, že společenské vědy skutečně nejsou arbitrem, ale spíše přirozeným souputníkem podobných debat. Tím budiž také řečeno, že ze strany politiky nejde o zneužití jazyka. Politika přirozeně přebírá a přebírat bude společenskovědní pojmy pro podporu jednotlivých názorových pozic.

Politický spor ohledně žádoucího přístupu společnosti vůči vlastní minulosti nemůže být vyřešen tím, že převáží některá z interpretací v rámci sociovědní obce nad jinou. I když bude užívána sociovědní terminologie, konkrétní praktické kroky – aktuálně např. zrušení ÚSTR, změna jeho zaměření, ocenění účastníků odboje a odporu vůči komunistickému režimu, morální či jiné odsouzení reprezentantů tohoto režimu apod. – ty všechny mají výsostně politický charakter. A ten budou mít, ať už bude užíván termín totalitarismus, posttotalitarismus, autokracie, nedemokracie či kterýkoli jiný.

Dále, volení reprezentanti společnosti mají výsostně právo označovat opovržením hodné jevy a činy. Je to koneckonců výraznou náplní jejich činnosti. K tomu mohou používat a určitě i v budoucnosti budou termíny společenských věd.

A nemělo by též být nijak překvapivé, že politické výstupy mají podobu norem. Politika a právo nejsou oddělenými světy, normy mají přirozeně politický charakter. Ovšem zároveň právo nemůže nahrazovat politiku, a na to by neměli spoléhat ani zastánci, ani odpůrci totalitní dedikace československého komunismu. Naopak, právě v opouštění politických prostředků vidí autoři jeden z nejnebezpečnějších trendů současného českého (nejen) veřejného prostoru, trend, pro který by se pravděpodobně hodilo v úvodu naznačené adjektivum „mimodemokratický“. Jehož podstatou se možná, i v kontextu tímto textem představené debaty o použití pojmu totalitarismus pro reflexi moderních českých politických dějin, stává „nepolitičnost“ a spoléhání se na nepolitické nástroje a procedury, jak řešit v demokracii svým charakterem výsostně politické otázky.

9 Jaký smysl měly např. politologické rozpravy o charakteru Frankova španělského autoritativního režimu pro „defrankistickou“ politiku Zapaterovy vlády?

Platí-li tedy, že se česká politická reprezentace začátkem 90. let 20. století shodla na (téměř výhradně morálním) odsouzení komunistické etapy našich národních dějin, pak to vůbec neznamená, že by spor, který se v posledních letech vede o termín totalitarismus, nebyl legitimní. Zároveň je však namísto jedním dechem dodat, že se jedná o revizionistickou strategii politiků opačného pohledu na komunismus. A tudíž např. ve sporech o ÚSTR či o dikci některých zákonných norem vůbec nemusí jít o pojem totalitarismus a jeho obsahové limity. Situace by totiž nebyla jiná, kdyby se v zákonech či v názvu oné jedné instituce nevyskytoval. Může jít o rehabilitaci komunistického čtyřicetiletí – se všemi souvislostmi a důsledky.

7. --- POLITICKÉ DŮSLEDKY VOLEBNÍCH SYSTÉMŮ: SOUČASNÝ VÝZKUM A POČÁTKY ČESKÉ INTELEKTUÁLNÍ TRADICE V DÍLE KARLA SLADKOVSKÉHO

KAREL KOUBA

Srovnávací studium politické ukazuje nám, jaký veliký politický úkol moderní společnost má, a ukazuje nám všem, že úkol ten je nesnadný. I nám Čechům úkol ten je položen. Smíme se pochlubiti, že alespoň jeden činný politik, Sladkovský, záhy pochopil význam poměrného zastoupení a naň ukázal.

Tomáš G. Masaryk (1894: 29)

ÚVOD

Dějiny poměrného volebního systému v českých zemích jsou dosud kladeny do období první republiky a česká intelektuální tradice systematicky analyzující účinky různých typů volebních systémů je stará nejvýše čtvrt století. Obě tato data je však třeba na základě nedávného znovunalezení spisu Karla Sladkovského *Výklad voleb zástupcův dle práva a spravedlnosti* z roku 1875 pozměnit. Umožňuje totiž posunout zrod české myšlenkové tradice zabývající se politickými důsledky volebních systémů o více než sto let dříve. Jeho znovuoobjevení také usnadňuje pochopení kontextu zrodu prvorepublikového poměrného systému a zprostředkovaně tedy i volební systémy současné.¹ Česká politologie jeho přínos dosud nijak nezohlednila a toto monumentální dílo upadlo v dlouhé

¹ Poslední známou zmínku o Sladkovského stati představuje komentář F. Peroutky v *Budování státu* (Peroutka 1991: 979) ze 30. let 20. století. Po této stručné reflexi se autorovi nepodařilo dohledat další